

Віктор Мойсієнко

ВІДБИТТЯ ДАВНІХ ЗВУКОСПОЛУК *DJ, *ZDJ У ПОЛІСЬКИХ
ГОВОРАХ ПЕРІОДУ ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

В українській мові існує два типи рефлексів відповідно до давньої сполуки *dj: у дієслівних формах (дієслів четвертого класу), включно з віддієслівними іменниками на *-ення* звук – [ǰ], в інших словах – [ž] [7: 87]. Усупереч дослідникам, прихильникам гіпотези про первинний перехід *dj>ž (П.Житецький, О.Соболевський, Ф.Філін), Ю.Шевельов висловлює припущення, „що в усіх українських говірках первісним рефлексом був *dj>ǰ, який у пізніші часи спростився на ž” [7: 88]. Цю ж думку обстоює М.Жовтобрюх: „За це промовляє й збереження африкати [ǰ] в іменниках типу *меджа, саджа, пряджа* на всій території поширення південно-західної групи діалектів, щоправда, окремими острівцями. У дієслівних формах (*саджу*) африката [ǰ] поширена не тільки в південно-західних діалектах, а й у північних та значній частині південно-східних” [2: 91]. Зауважимо, що Ю.Шевельов цю рису відніс до „чи не найстарших протоукраїнських змін” [8: 19]. Не заперечуючи давність досліджуваного явища на українському мовному ґрунті, В.Німчук не відкидав праслов'янські його витoki взагалі. „*Dj>ǰ ніяк не є прадавньою специфічною протоукраїнською фонетичною рисою, бо явище первісно мусило мати загальнослов'янський характер”. На користь свого припущення дослідник наводить приклади з інших слов'янських мов: білоруської, сербської, хорватської, не виключає наявності такої зміни і в російській [4: 9]. Григорій Півторак східнослов'янський мовний простір у зв'язку з реалізацією *dj поділяє на три зони: північну, середню й південну з широкою смугою перехідних говорів. Із південної (протоукраїнської) зони (говори полян, сіверян, частково дреговичів) „найвірогідніше, ще в дописемний період стала виявлятися тенденція до заміни (переважно в іменних частинах мови) африкати [ǰ] на [ž], яка все більше посилювалась у напрямі на північний

схід” [6: 134]. Наразі афrikата [ʒ] у дієсловах четвертого класу відома українській і білоруській літературним мовам (*сиджу, воджу - сяджу, ваджу*).

Сучасні українські говори щодо реалізації виявів *dj, *zdj поділяються на кілька зон, серед яких північна (за винятком західнополіської) із значною частиною говірок північної Наддніпряни протиставляється решті території обмеженим уживанням афrikати ʒ у дієсловах першої особи однини: *хо¹жу, во¹жу си¹жу* [1 т. I, к.254; 1 т. II, к.235].

Північна (київсько-поліська) українська зона із рефлексом *dj>ʒ, крім дієслів четвертого класу, виокремлюється, на думку Ю.Шевельова, від південної у IX-X ст. [7: 94]. У північноукраїнських пам'ятках давньоукраїнського та середньоукраїнського (аж до XVI ст.) періоду немає написань, що відбивали б звук [ʒ] із *dj, в той час, коли спроби відобразити *zdj>ʒʒ трапляються вже в найдавніших пам'ятках не лише з українського півдня, але й київсько-поліського регіону [7: 91-92; 2: 90].

У досліджуваних нами поліських текстах XVI-XVII ст. широко засвідчена тенденція до відображення афrikати [ʒʒ] < *zdj (форми дієслова *їздити* та іменника *доц*) і [ʒ] < *dj у решті написань. Спочатку наводимо приклади форм дієслова *їздити*: *выε(ж)ча(л)* 58, КК 1584* ; *(в)ε(ж)чати* 72 КК 1595; *выεждА(л)* 69, *розъεждА(л)* 69, ЛГ 1500; *наεжджаючи* 16, *εждячы* 29, *приεжджаючи* 35, *наεждзаючи* 36 ЛК 1648-50; *узъεжчати* 102, *выε(ж)чали* 110 зв. ЛК 1561; *приεжчаютъ* 109 ВК 1567; *въεждчаючи* 460 ВК 1625; *проεжчаючи* 171 Заг.ДЗ.; *приεжчати* 45, Брест 1505; *выεжъдчывали* 52, *нє εжъчывали* 52, Брест 1526; *приεжджати* 267, Кл.Отп.; *въεжджчаеть* 7 Кл.См.; *выεждчают* 94 Острог 1603; *ε(ж)дчивала* 45, *наε(з)джаючи* 54, ЖК 1584; *наε(ж)дзаю(т)* 48, *наε(з)джаючи* 60, *по(д)εж(д)за(л)* 75, ЖК 1611; *εждженε* 13, *въεжъджаютъ* 13, *выε(ж)джаль* 115, *приεжъджаючи* 141 ЖК 1635; *наε(з)джаючи* 204, ЖК 1650; *выε(ж)ча(л)* 58, КК 1584; *виε(ж)дчаты* 123, КК 1599; форми іменника

* Тут і надалі цифра після прикладу вказує на сторінку, літерні скорочення та іноді рік – на джерело.

дощ: *дожць* (*дожда даєть* ПЄ) 205 ЖЄ; *дожць* 105 Кл.См.; *ω(д) до(ж)чо(в)* 40, *ω(т) до(ж)чу* 43, ЖК 1584.

Рефлекси *dj: *утвержаемь* 54, ВК 1593; *по(т)вє(р)жє(н)є* 64, *потвє(р)жає(м)* 76, *укривъжоно(и)* 98, КК 1595; *одежу, осужоны* 205 ЖЄ; *запроважаль* 30 ЛК 1648-50; *нє прєшкожаю(т)* 67, ЛК 1545; *вамь ражу* 100, ЛК 1596; *сажають* 24 КЗ; *нарожєня* 105, *по рожєствѣ* 134, ВК 1571; *на утверженьє* 53, *утвержаемь* 54, ВК 1593; *потвержаль* 457, ВК 1625; *врожсоная* 3, Єв.Тяп.; *утвержє(н)ю* 120, Єв.Нег.; *утвержено* 991, Потій; *нагорожаєть* 27, *рожєныє* 105, *оугожати* 105, *згожаючи* 105, *вожа* 105, *рожєнь* 105, *одежу* 105, Кл.См.; *нарожє^ню* 34, *потвє^ржаємь* 42, *утвє^ржоного* 44, ККС; *сужє(н)я* 13, *нагороженємь* 13, *ствє(р)жаємь* 13, ЖК 1635; *не перешкажаль* 80, ОК 1632; *ствєржаю* 95 ОК 1679; *по(т)вє(р)жє(н)є* 64, КК 1595; *на (з)волоку и (в)кри(в)жє(н)є* 123, *спроважєнє* 237, ПКК; *ωгижати* 56 КПМ. Жодного випадку із [ʒ]<dj не наводить Іван Огієнко у Крехівському Апостолі, зауважуючи, що „наш перекладник немовби навмисне уникає форм із *дж*, як тоді й робили в літературній мові; а що він проте знав у своїй живій вимові *дж*, свідчить форма *отєжчали*” [5: т. I, 283]. З усіх написань, які ми проаналізували, – лише єдиний виняток: *не вєжжала* 170, Заг.ДЗ. та ще непевний у писаря Житомирського Євангелія з *мєджї* (*мєжи* ПЄ) *тых* 205 ЖЄ, що непросто пов’язати з тогочасною поліською вимовою. Така подивугідна „унормованість” виявів *zdj, *dj вочевидь породжує питання, яке поставив Ю.Шевельов, аналізуючи написання цих рефлексів у найдавніших українських пам’ятках: „Якщо писарі сміли пропускати *д* у звукосполучі *жд* (десятки прикладів), то чому вони не могли переставити ці букви *й* у такий спосіб запровадити сполуку *дж*?” [7: 91]. І справді, коли поліські писарі XVI-XVII ст., відображаючи форми дієслова *їздити* та *дощ*, відтворювали рефлекс *zdj найрізноманітнішими (іноді навіть важко уявлюваними, не те, що вимовлюваними: *жд’*, *жьддж*, *жджж*, *ждз*, *(з)дж*, *жч*, *жъч*, *ждч*, *жъдч*, *жджч*) поєднаннями графем, то чому вони жодного разу не „запропонували” чогось

подібного щодо виявів *dj? Відповідь може бути лише одна: поліщуки на місці колишньої сполуки *dj африкати [ʒ] в цей час уже не знали ні в іменниках, ні в дієсловах. Це припущення підтверджується й тим, що Іван Ужєвич, укладаючи свою граматику, у розділі про дієслова на -жу наводить 14 дієслів (одне непоказове *кажу*) і лише в одному *єжджу* виділяє написання *ждж*: *сежу*, *глежу*, *смержу*, *глажу*, *хожу*, *вожу*, *єжджу*, *ражу*, *ражусА*, *сажу*, *блужу*, *хложу*, *рожу* 39, ГСУж. Тобто І.Ужєвич розмежування *ждж* і *ж* у дієсловах увів у граматику (запропонував норму!), де протиставив [ʒ], [ž]. Зауважимо, що в ілюстраціях до своєї „Граматики...” Ужєвич зовсім не цурався розмовних українських рис.

Фактор тяжіння над писарями неписаної норми [ʒʒ] < *zdj, [ž] < *dj заперечити зовсім не можна, проте він не був вирішальним. У пам'ятках, авторами яких були вихідці з південно-західного регіону, написання [ʒ] < *dj від початку XVII ст., хоч не так часто, але все ж таки трапляються *zhromadžu*, *chodžu*, *меджа*, *потверджамъ*, *оулгадженныА*, *приводжу* [9: 356; 6: 802]. За цілковитої відсутності таких прикладів у поліському наріччі відповідного періоду це може бути аргументом на користь відображення/невідображення цих рефлексів як реально поширених у живому мовленні.

Аналогічна до поліської картина поширення африкати [ʒ] у білоруській писемності. Найдавніші пам'ятки білоруської мови звука [ʒ] < *dj не знають, зате рефлекси [ʒʒ] < zdj у словах *їздити*, *доц* уживаються від XIII ст. так само активно, як і в північноукраїнських (і взагалі в українських) текстах [3: 380-383].

Наведені приклади вияву аналізованої консонантної риси у численних пам'ятках різних жанрів та стилів дозволяють робити припущення про відсутність у мовленні поліщуків XVI - XVII ст. африкати [ʒ] < *dj в іменниках та дієсловах I особи однини. При цьому в різних формах слів *їздити*, *доц* зімкнено-прохідні звуки однозначно вже були наявні.

1. Атлас української мови. У 3-х тт. – Т. I. – К.: Наук. думка, 1984. – 498 с.; Т. II. – 1988. – 520 с.; Т. III. – 2002. – 267 с
2. Жовтобрюх М.А. Фонетика // Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Скляренко В.Г. Історія української мови. Фонетика. – К., 1979. – С. 65-329.
3. Карский Е.Ф. Белорусы. Язык белорусского народа. Вып. 1. Исторический очерк звуков белорусского языка. – М., 1955. – 475 с.
4. Німчук В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови // Мовознавство. - № 6. – 1997. – С. 3-14.
5. Огієнко І. Українська літературна мова XVI століття і Крехівський “Апостол” 1560 року. – Варшава, 1930. – Т. 1. –520 с.; Т. 2. – 192 с.
6. Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. – К., 1988. – 277 с.
7. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. – Харків, 2002. – 1054 с. + 4 мапи.
8. Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вітчоруська мова // Дві статті про постання української мови. – К., 1994.
9. Łesiów Michał. Właściwości fonetyczne ukraińskiego języka pisanego XVII i początku XVIII wieku // Slavia Orientalis. Rocznik XIV. – № 3. – 1965. – S. 347-362.

Джерела

- АЮЗР – Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. – Ч. 1-8. – К., 1859-1914.
- Брест 1505 – Дозволений лист Олександра до луцького старости кн. Семена Гольшанського. (Писаний у Бересті) // Торгівля на Україні XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина / Упорядн. В.Кравченко, Н.Яковенко. – К., 1990. – С. 45-46.
- Брест 1526 – Лист колишнього берестейського митника Данька Єсковича до нового митника Міхеля Єзофовича з інформацією // Торгівля на Україні XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина / Упорядн. В.Кравченко, Н.Яковенко. – К., 1990. – С. 51-52.
- ВК 1567 – Книга владимирская гродская 1567 года // Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год / Собр., изд., ред. В.Антоновича, К.Козловского. – К., 1868.
- ВК 1571 – Волинські грамоти XVI ст. / Упорядн. В.Задорожний, А.Матвієнко. – К., 1995. – С. 17, 127-165.

- ВК 1577 – Волинські грамоти XVI ст. / Упорядн. В.Задорожний, А.Матвієнко. – К., 1995. – С. 17-20, 202-205, 212-213.
- ВК 1593 – Книга гродская владимирская 1593 // АЮЗР. – Ч. III. Т. 1. – К., 1863. – С. 53-59.
- ВК 1625 – Книга гродская владимирская 1625 // АЮЗР. – Ч. VI. Т. 1. – К., 1876. – С. 456-461.
- ГСУж. – Грамматика слов'янська І.Ужевича / Підгот. до друку І.К. Білодід, Є.М. Кудрицький. – К., 1970.
- ЄвНег. – Назаревский А.А. Язык Евангелия 1581 года в переводе В.Негалева. – К., 1911.
- Єв.Тяп. – Владимир П. Предмова Василеи Тяпинскіи зацной монархии словенской // Киевская старина. Т. XXIV. Приложенія. – 1889. – С. 1-9.
- ЖЄ – Трипольский Н. Волинское рукописное Евангелие XVI в. // Волинь-Житомирщина. № 11. – 2003. – С. 73-187. Мойсієнко Віктор. Українська пам'ятка з виразними ознаками живого мовлення // Волинь-Житомирщина. – № 11. – 2003. – С. 187-203.
- ЖК 1582-88 – Актова книга житомирського міського уряду кінця XVI ст. / Підгот. до вид. М.Бойчук. – К., 1965.
- ЖК 1590 – Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. / Підгот. до вид. В.М. Мойсієнко. – Житомир, 2004.
- ЖК 1611 – Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року / Підгот. до вид. А.Матвієнко, В.Мойсієнко. – Житомир, 2001.
- ЖК 1635 – Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. / Підгот. до вид. В.М. Мойсієнко. – Житомир, 2004. – С. 90-197.
- ЖК 1649-50 – Актова книга Житомирського гродського уряду 1649-1650 рр. / Підгот. до вид. В.М. Русанівський // Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. – К., 1981. – С. 180-220.
- Заг.ДЗ – Василь Загорівський. Духовное завѣщаніє // Українська література / За ред. В.Л. Микитася. – К., 1988. – С. 167-184.
- Кл.Отп. – Клірик Острозький. Опис на лист в бозѣ велебного отца Ипатія // Українська література / За ред. В.Л. Микитася. – К., 1988. – С. 254-264.
- Кл.См. – Герасим Смотрицький. Ключ царства небесного / Підгот. до вид. В.М. Мойсієнко, В.В. Німчук. – Житомир, 2005.
- КЗ – Атаманенко В. Інвентарі волинських замків другої половини XVI – першої половини XVII ст. Додаток. Інвентар Ковельського староства 1590 р. Замокъ // Zamojsko-Wołyńskie zeszyty muzealne. Замосцько-волинські музейні зошити. Т. II. – Zamość, 2004. – С. 24-26.

- КК 1584 – Книга Київського підкоморського суду (1584-1643) / Підгот. до вид. Г.В. Боряк, Т.Ю. Гирич, Л.З. Гісцова, В.В. Німчук та ін. – К., 1991. – С. 57-60.
- КК 1595 – Книга Київського підкоморського суду (1584-1643) / Підгот. до вид. Г.В. Боряк, Т.Ю. Гирич, Л.З. Гісцова, В.В. Німчук та ін. – К., 1991. – С. 60-68.
- ККС – Книга Крем'янецького суду 1578 року // Центральний державний історичний архів України. – Ф. 22, оп. 1, спр. 2.
- КПМ – Катехизис Петра Могили. Оригінал 1645 року / Упорядк. Арк. Жуковський. – Київ-Париж, 1996.
- ЛГ 1500, 1519 – Німчук В.В., Яковенко Н.М. Дві волинські грамоти (1500 р. і 1519 р.) // Мовознавство. № 1. – 1989. – С. 68-71.
- ЛК 1545 – Вирок урядових ревізорів у справі за скаргою луцьких міщан на шляхту Луцького і Володимирського повітів про незаконне стягнення мита // Торгівля на Україні XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина / Упорядн. В.Кравченко, Н.Яковенко. – К., 1990. – С. 64-70.
- ЛК 1561 – Актова книга луцького гродського суду 1561 року // Центральний державний історичний архів України. – Ф. 25, оп. 1, спр. 3. – Арк. 74-77, 100-117 зв.
- ЛК 1596 – Книга гродская Луцкая 1596 // АЮЗР. Ч. III. Т. 1. – К., 1863. – С. 99-126.
- ЛК 1649-50 – Справи із книг Луцького суду // Мицик Ю., Цибульський В. Волинь в роки визвольної війни українського народу XVII ст. Документи і матеріали. – Рівне, 1999. – С. 15-17, 30-31, 34-36,
- ОК 1632 – Выпись изъ книгъ гродских Овруцкихъ // АЮЗР. Ч. VII. Т. 2. – К., 1890. – С. 75-88.
- ОК 1679 – Книга овруцкая гродская 1678-1680 // АЮЗР. Ч. VII. Т. 2. – К., 1890. – С. 93-96.
- Острог 1603 – Акт поділу володінь В.К. Острозького між його синами 1603 р. // Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упорядн. В.Атаманенко. – К.-Острог-Нью-Йорк, 2004. – С. 86-103.
- ПЄ – Пересопницьке Євангеліє 1556-1561. Упорядн. І.П. Чепіга. – К., 2001.
- Потій – Листь Іпатія Потєя къ князю К.К. Острожскому 3 июня 1598 г. // Русская историческая библиотека. Пам'ятники полемической литературы. Т. 19. Кн. 3. – СПб, 1903. – С. 985-1040; Німчук В.В. Конфесійне питання і українська мова кінця XVI – початку XVII ст. // Берестейська унія і українська культура XVII ст. – Львів, 1996. – С. 1-17.

ПКК 1643 – Підкоморська книга Київського воєводства 1643 р. / Підгот. Т.К. Черторизька // Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. – К., 1981. – С. 220-268.

Victor Moysiienko. Reflection of old sounds **dj*, **z dj* in Polissian Dialect, in the period of late Middle ages.

Key words: Polissian Dialect, written memorandum, an Old Ukrainian Language, linguistic features.

В статті на численних прикладах писемних пам'яток XVI-XVII ст. проаналізовано рефлексію **dj* у поліських говорах.